

Arif Rəhimoğlu

Totemçiliyin özül daşları və Türklərdə totemçilik izləri

Özət: Türk xalqlarının inanc sistemində Tanrıçılığın tam üstün olması bilinən bir gerçəklikdir, ancaq türklərdə totemçiliklə bağlı bəlli inanışların varlığı da danıla bilməz. İndiyədək qorunan bu inanışların incələnməsi göstərir ki, son üç min illik dönmə boyu türklərdə totemçilik bir sistem halında yox, ayrı-ayrı izlər halındadır. Məqalədə totemçiliyin özül daşlarını oluşturan bir sıra yanaşmalar gözdən keçirilmiş və bu özüllərin türklərdəki durumu faktlar əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: totem, totemçilik, totemçilik sistemi, totemçilik izləri, totemçiliyin özül daşları, tabu, totemdaşlıq, çurinqa//şurinqa, mana, qut, boz qurd.

Giriş

Mifik dünyagörüşün hakim olduğu əski çağlarda hansısa bir heyvan, bitki, ağac (çox seyrək olsa da, bəzən cansız bir əşya və ya ayrı-ayrı təbiət hadisələri) qutsal sayılaraq mifləşdirilmiş və inanılmışdır ki, etnik soykök ondan başlanır. Soykökün əcdadı sayılan bu qutsal heyvan, bitki, ağac... çağdaş mifoloji araşdırmalarda **totem*** termini ilə və totem üzərində qurulmuş inanc sistemi isə **totemizm//totemçilik** termini ilə qavramlaşdırılmaqdadır. Araşdırıcılara görə, "Totemizm – fərdlər, yaxud fərd qrupları ilə təbiət obyektləri, yaxud təbiətin heyvan və ya bitki növləri arasında qarşılıqlı ilişkilər sistemidir" (Берндт Р.М., Берндт К.Х., 1981:3-cü bölüm). Bu ilişkilər sistemində bizi daha çox maraqlandıran totemin soykök sayılma özəlliyidir.

Mifologiyada etnosun yaranışı ilə bağlı miflər etnogonik (yaxud geneoloji) miflər adlanır və bu etnogonik//geneoloji miflər içərisində totem inanışı özəl yer tutur. Adətən, totemçilikdə soykök birbaşa totemlə bağlanılır və sanılır ki, ümumiyyətlə insanlar, yaxud insanlığı təmsil edən filan uruğ (nəsil), boy (qəbilə), oymaq (tayfa)... həmin totemdən törəmişdir. Buna görə də, hər etnos öz totemini möcüzə, kəramət yiyəsi sayaraq qutsallaşdırır və ondan yardım umur, totemə yönəlik bəlli tabular – qadağa və yasaqlar ortaya qoyur, çeşidli törənlər – ayinlər, rituallar gerçəkləşdirir, öz toteminin fiqurundan, şəklindən, simvolundan... tilsim (talisman) kimi yararlanır və çox zaman da totemin adını özünə ad olaraq götürürdü.

* **Totem** termini Quzey Amerikadakı qızıldərili alqonqin dil ailəsinə daxil ocibvey (çippeva) hindu tayfa dilinə məxsus **ototem** "onun nəsl" sözündən alınmışdır (Левин-Стросс, 1994:48; Можейко, 2003 vb.).

Bu yazıda biz totemçilik sistemi anlayışı ilə totemçilik izləri anlayışını fərqləndirir və türk xalqlarının mifik inancları içərisində totemçiliyin durumuna toxunuruq.

Totemçiliyin özül daşları

Mifik soykök ortaqlığı üzərində qurulmuş totemçilik bir sistem olaraq klassik biçimdə Avstraliyada, Melaneziya və Polineziyada, Quzey Amerika qızıldərililəri (hindular) arasında vb. özünü daha çox göstərir. 1791-ci ildə ingilis gəzginini (səyyahı) Con Lonqun (John Long) elmdə ilk dəfə **totem** sözünü işlətməsindən (bax: Кабо, 2002) başlayaraq indiyə kimi totemçiliyə yönəlik çoxsaylı araşdırmalar aparılmış və totemçiliyin elmi-nəzəri əsasları ilə bağlı bir çox sorunlar aydınlaşdırılmışdır. Bu araşdırmalara bir-bir toxunmadan totemçiliyin özül daşlarını ortaya qoyan bir sıra aparıcı yanaşmaları ayrıca xatırladaq:

1. hansısa bir heyvan, bitki, ağac (çox seyrək olsa da, bəzən cansız əşya və ya təbiət hadisəsi) qutsallaşdırılaraq totem sayılır və bəlli bir uruğ, boy, oymaq...üzləri bu totemi **öz əcdadı** bilib soykökcə ondan törədiklərinə inanırlar. Totemçi toplum üzləri totem cinsindən olan hər bir heyvanı, bitkini, ağacı...öz ataları, anaları, böyük qardaşları (bəzi durumlarda isə öz bacıları) sayırlar (Örnəyin, öz soykökünü ilan toteminə bağlayanlar üçün günlük yaşamda gördükləri hər bir ilan atadır, anadır, yaxud böyük qardaşdır, bacıdır və ona sayğı ilə yanaşılmalıdır);

2. oymağa daxil hər boyun (yaxud boya daxil hər uruğun) ayrıca **öz soy totemi** olur və bu totem həm toplum üzlərini bir araya gətirib birləşdirir, həm də həmin toplumu başqa toplumlardan ayırır fərqləndirir (Örnəyin, elmə totem terminini vermiş ocibvey (çippeva) qızıldərilili oymağı 23 boydan ibarətdir ki, onlardan da hər biri öz soy toteminin (durna, qurd, ayı, qunduz, dələ, ördək, ilan, karp balığı vb.) adı ilə adlanır). Bir sıra durumlarda isə totemlər cinsi fərqi görə ayrılır və kişilərin öz cins totemi, qadınların da öz cins totemi olur, hətta bəzən ayrıca götürülmüş hər bir insanın da öz şəxsi totemi olması vb. göstərilir;

3. totemçi bir toplum öz soy totemini təkcə bir simgə, yaxud emblem saymır, həm də bu totemin daşdan, yaxud ağacdən yumurtavarı (ovalbiçimli) və üstü simvolik rəsmlərlə bəzənmiş bir fiqurunu düzəldərək hesab edir ki, həmin fiqur insanın öz əcdad totemi ilə ilişgisində başlıca vasitədir. Elmdə belə totem fiquru Avstraliyanın aranda//arunta xalq dilindən alınmış **çurinqa//şurinqa** (və ya **çurunqa//şurunqa**) termini ilə qavramlaşdırılmaqdadır;

4. hər uruğ, boy, oymaq, yaxud bunlara daxil insanların hər biri **öz soy toteminin adını** daşıyır;

5. totemçi toplumda totemin möcüzəli, ovsunlu, təbiətüstü bir sirli gücü olduğuna inanılır və ondan yardım umulur (Totemin bu sirli gücü ayrı-ayrı etnoslarda çeşidli adlarla tanınır, elmdə isə Melaneziya və Polineziya etnoslarından alınmış **mana** termini ilə verilir);

6. eyni bir totemə inanan insanlar arasında qohumluq ilişgileri ailəyə və qan birliyinə yox, totem birliyinə – **totemdaşlığa** söykənir;

7. totemçi bir toplumda toplumsal düzənin hüquq sistemi totemdaşlıq əsasında tənzimləndiyi üçün totemlə bağlı çeşidli **tabular** – qadağa və yasaqlar var ki, toplum üzvlərinin bu tabulara uyğun davranması gərəkdir. O tabular içərisində daha yaygın olan qadağa və yasaqlar bunlardır: a) totemi öldürmək olmaz; b) totemi yemək olmaz (totem yemə törəni dışında); c) totemdaşlar bir-biri ilə evlənmə bilməz; ç) totemin öz adını çəkmək olmaz vb.;

8. insanla totem arasındakı bağlılığı dərinləşdirmək, özünü totemə bənzətmə və totem kimi olma yolu ilə totemin möcüzəli gücünü qazanmaq amacı güdən çeşidli **törənlər, mərasimlər, ayin və rituallar, adət və ənənələr** var ki, onlardan bəzilərini vurğulayaq: a) totem yemə törəni; b) totem kimi görünmək (totemin dərisini bürünməklə, maskasını taxmaqla, totemin şəklini, yaxud onu andıran hər hansı bir əlaməti bədənə döydürməklə vb. olur); c) səs və hərəkətdə totemi yamsılamaq (totemə uyğun səslər çıxartmaqla, oynarkən totemə aid rəqs hərəkətləri sərgiləməklə vb. gerçəkləşir); ç) totemin adını özünə ad götürmək vb. Təbii ki, burada insan və toplum yaşayışının doğulma, adqoyma, yetkinləşmə, evlənmə, ölüm vb. olaylarına yönəlmiş ayrı-ayrı mərasimləri də göstərmək olar. Totemizmde bunların da önəmi az deyil. Örnək üçün, araşdırmalara görə, ölü tapılan bir totem üçün totemçi toplum üzvləri yas qurur və ölü totemi öz sıralarından olan bir insan kimi özəl bir törənlə basdırırlar vb.;

9. totemçi bir toplumda hər şey təbiətdən hazır halda alındığı üçün iqtisadiyyat daha çox **ovçuluq** və **yığımçılıq** özülünə söykənir;

10. totemçi bir toplumda mülkiyyət üzərində **ümumi sahiblik** aparıcıdır;

11. totemçi bir toplumda **anaxanlıq (matriarxal) sistemi** hakimdir və totem ana xətti üzrə irsən keçir...

Totemçiliyin özül daşlarını ortaya qoyan bütün yanaşmalara və totemçiliklə bağlı sorunların hamısına toxunmaq düşüncəsində deyilik (Bax: Nilsson, 1923:43-56; Kafesoğlu, 2007: 297-299; Freud, 1913 (1998): IV bölüm; İnan A., 1954: 42-47; Deliorman, 2003 vb.). Yalnız onu vurğulayaq ki, insanlığın tarixi gelişimində

totemçiliyin önəmi kiçildilməməlidir. Ən azı yada salaq ki, elmdə geniş yayılan tutarlı varsayımlara görə, yabanı heyvanların evcilləşdirilməsində ilkin və başlıca rolü totemçilik oynamışdır; yazının gəlişməsində özəl bir aşama sayılan şəkli yazının – piktoqrafiyanın ortaya çıxması birbaşa totemçiliklə bağlıdır...(Штернберг,1901). Ona görə də, araşdırıcıların çoxu ən əski çağlarda totemçiliyin yaygın olması, günümüzdə də çağdaş dünya kultürlərinin yaxlaşiq hamısında totemçilik izlərinin varlığı vb. bu kimi düşüncələr irəli sürməkdədir.

Türklərə gəldikdə isə, əski türklərdə sistem oluşturmaq bir biçimdə totemçiliyin olub-olmaması sorunu dartışmalar doğurmaqdadır. Bu dartışmalara geniş toxunmaq düşüncəsində deyilik, ancaq türklərdə totemizmin sistem, yoxsa ayrı-ayrı izlər halında olması məsələsinə qısaca göz ataq.

Türklərdə totemçilik sistemi və totemçilik izləri

Bir sıra araşdırıcılar əski türklərdə totemçiliyin bir sistem kimi yayıldığını irəli sürürlər (bax: Kafesoğlu, 2007: 297; Gökalp, 1976: 40; Banarlı,1971: 32 vb.). Bu yanaşmada gerçəklik payı olmamış deyil və quşqusuz ki, türklərdə totemçiliyin varlığı boş yerdən uydurulmur, bəlli totalqalara (dəlillərə) dayanılır. Hansı folklor örnəyində heyvan, bitki, ağac...görsə orda totemçiliyin varlığından söz açan bəzi araşdırmaları bir qırağa qoyur və türklərdə totemçiliyin özül daşları sayıla biləcək totalqaları aşağıdakı yanaşmalarda sıralayırıq:

1. Türklərdə boz qurdun (bəzən aslan, ayı, maral, ilan, qu quşu, işiq, su, ağac, dağ vb. canlı-cansız nəsnelərin) ilkin ana, yaxud ata olması və soykök sayılması;
2. altay türklərindəki tös//töz, saxa türklərindəki tanqara və elmi araşdırmalarda yayılmış çuringa//şuringa anlayışları arasında bəlli bir yaxınlığın görülməsi;
3. Rəşidəddinin “Cami-ət-təvarix” əsərində və ondan etgilənən başqa əsərlərdə oğuz boyları üçün ayrı-ayrı quşların onqon göstərilməsi;
4. türk bayraqlarında, gerblərində, çeşidli bəzəklərində, ayrı-ayrı kultür örnəklərində... qurd, qoç-qoyun, ilan, qartal, qu quşu vb. canlıların qutsal sayılaraq simgələşdirilməsi;
5. türklər içərisində heyvan, bitki...adlarının şəxs və boy adları kimi geniş yayılması;
6. türklər içərisində ayrı-ayrı heyvan və bitkilərə, ağaclara yönəlik bəlli tabuların var olması (1. öldürmək (qırmaq, kəsmək) olmaz; 2. yemək (istifadə etmək) olmaz; 3. adını çəkmək olmaz vb. kimi);

7. türklər içərisində ayrı-ayrı heyvanlara, bitki, ağac, cansız əşya və təbiət hadisələrinə yönəlik bəlli inanışların, yozumların, sınaq və ovsunların olması, bu yöndə bəzi ritual və ayinlərə tuş gəlinməsi;

8. türklərdə ekzoqamiyanın (yun. exo “dış, dışarı” + gamos “nigah”) – dışarıdan evlənmənin aparıcılığı vb.

Göründüyü kimi, bu totalqalar totemçiliyin mahiyyəti ilə bağlı yuxarıda toxunulan yanaşmalara uyğun gəlməkdə və türklərdə totemçiliyin bəlli izləri olduğunu ortaya qoymaqladır. Ancaq ayırd edilsin ki, biz türklərdə **bir sistem olaraq totemçiliyin varlığından yox, yalnız totemçiliyin bəlli izlərinin olmasından** danışıyıq. Başqa sözlə, biz **totemçilik sistemi** və **totemçilik izləri** anlayışlarını bir-birindən ayırır və düşünürük kü, yazılı qaynaqlar nədən ilə tarixin az-çox bilinən son üç min ili boyunca türklərdə totemçilik sistemində yox, yalnız totemçilik izlərinə tuş gəlinir. Son üç min ildən öncəki çağlarda haçansa türklərdə totemçiliyin bir sistem olaraq varlığı mümkündür, ancaq m.ö.l minillikdən indiyədək keçən üç min boyunca türklərdə totemçilik bir sistem olaraq yoxdur və bu yanaşımı doğrulayacaq totalqalar da yetərincədir. İ.Kafesoğlu çox doğru olaraq göstərir ki, “...**totemçilik sadəcə, bir heyvanı ata tanımaqdan ibarət deyildir. Bir inanc sistemi olaraq onun içtimai və hüquqi yönələri də vardır ki, sistemin yaşaması üçün bu şərtlərin tamam olması gərəkdir**” (Kafesoğlu, 2007: 297).

Başqa sözlə, bir heyvanı soykök başlanğıcı kimi tanımanın yanında totemçilik üçün önəmli olan o biri şərtlər də unudulmamalıdır. Bəs türklərdə durum necədir?

Türklər və totemçiliyin özül daşları

Aydınlıq üçün totemçilik sisteminin özül daşlarını oluşturan bir sıra aparıcı yanaşmaların (yux. bax) türklərdəki durumunu gözdən keçirək:

1. türklərdə bəzi heyvan, quş, ağac və ayrı-ayrı nəsnelər (ışığı, su, dağ...) soykök sayıldığından onlara totem deyilə bilər, ancaq şaşırıdır ki, çoxsaylı türk uruğu, boy və oymaqlarının çox az bir kəsimində bu durum özünü göstərir. Daha doğrusu, totemçilik sistemində olan **çoxtotemlilik durumu** türklərdə yoxdur. Örnəyin, 23 boyu özündə birləşdirən ocibvey (çippeva) qızıldərili oymağında 23 totem olduğu halda (hələ alqonqinlərin o biri oymaq və boylarını demirik), bütün türklər içərisində heç üstüstə 23 totemə tuş gəlinmir. Türklərin oğuz, qıpçaq, bulqar, qarluq, uyğur... oymaqlarındaki boyları göz önündə tutsaq, ən azı yüzdən artıq boyun totemindən

danışmalıyıq. Türk boylarında isə belə bir çoxtotemli durum olmadığı üçün totemçiliyin özül daşlarından biri sayılan **“oymağa daxil hər boyun öz totemi olur”** yanaşımı özünü doğrultmur (hələ boya daxil uruğlar bir yana dursun). Bu nə cür totemçilik sistemidir ki, bir boy o biri boydan toteminə görə ayrılır? Hətta tərsinə, boz qurd bir çox türk boyunda söykök sayıldığı üçün belə çıxır ki, totem türk boyları arasında (unudulmasın: bir boy içərisində yox, çeşidli boylar arasında) fərqlilik yox, ortaqlıq yaradırmış! Bu isə totemçilik sisteminin mahiyyətinə uyğun deyil.

2. Ayrı-ayrı araşdırmalarda **çuringa//şuringa** “totemin fiquru, heykəlcisi...” termini ilə qavramlaşdırılan anlayış totemçilik sistemində yüksək dəyərləndirilir, hətta bəzən totemin özündən də üstün tutulur. Totemin qutsal simgəsi olan bu çuringa//şuringa anlayışı ilə altay türklərinin **tös//töz** və saxa türklərinin **tanqara** anlayışları arasında yaxınlıq görülməsi gerçəkdə aldadıcı dış görüntüdən başqa bir nəsə deyil. Çünki tös//töz və tanqara anlayışları türklərdəki Tanrıçılıq sisteminə daxil atalar kultunun (tapınışının) bəlirtilərindən biridir və totemçiliklə elə bir ilişgisi yoxdur. İstər tarixi, istərsə də çağdaş qaynaqlar göstərir ki, tös//töz ~ tanqara anlayışları məhz ataların və ölmüş yaxınların simgələri olub, onların anılması üçün yapılan xatirə qolçaqlarıdır (kukllarıdır). Aydınlıq üçün buddaçılığa girsələr də, ilkin türk inanclarını qorumuş əski uyğur türkləri ilə bağlı bir tarixi qeydi gözdən keçirək.

Fransa krali IX. Lüdviqin 1253-cü ildə monqol imperiyasına elçi kimi göndərdiyi Vilhelm Rubruk Qaraqorumda bir yuqur (=uyğur) tapınağında bir çox “büt” – heykəl və heykəlcik görüb uyğurlardan Tanrıya necə inandıqlarını soruşur. Rubrukla uyğur kahinləri arasında gedən çox ilginclik danışığa diqqət yetirək:

“Onlar cavab verdilər:

– Biz yalnız tək Tanrıya inanırıq.

Və mən soruşdum:

– Siz Onun ruhmı, yoxsa hansısa bir cisimmi olmasına inanırsınız?

Onlar dedilər:

– Biz inanırıq ki, O, ruhdur.

...Onda mən soruşdum:

– Əgər siz inanırsınızsa ki, O yalnız təkdir və ruhdur, o zaman niyə Onun üçün bu qədər çox cismani surətlər düzəldirsiniz? Bundan başqa, əgər siz inanmırsınızsa ki, O, insandır, onda Onun üçün niyə başqa canlıların yox, insanın ... surətini düzəldirsiniz?

Onda onlar cavab verdilər:

– Biz bu surətlərdə Tanrını təsvir etmirik. Bizimkilərdən hansısa bir varlı, yaxud onun oğlu, yaxud arvadı, yaxud da onun üçün dəyərli olan biri öləndə, buyurur ki, ölənün surəti düzəldilsin və burada saxlanılsın...

Mən onlara dedim:

– Onda belə çıxır ki, siz insanlara yaltaqlanmaq üçün bunu edirsiniz?

Onlar cavab verdi:

– Yox, onların xatirəsi üçün” (Вильгельм де Рубрук ,1957: 27-ci bölüm).

Əbülqazı Bahadır xanın yazılarında da oxşar açıqlamaya tuş gəlinir: “bir kişinin oğlu, qızı və ya dəyərli bir yaxını öldüyü zaman qolçağını (kuklasını-A.R.) yapar, evində saxlayardı. Ara-sıra bu heykəlciyi öpüb-sevərdilər. Yeməklərin ilk tikəsini onun qabağına qoyardılar...” (bax: Gömeç, 1998: 45 – 46)

Göründüyü kimi, ölmüş adamı təmsil edən tös//töz ~ tanqara anlayışı totemin qutsal simgəsi olan çuringa... termininin bildirdiyi anlama tam eyniləşə bilmir. Xatırladaq ki, Avstraliyanın aranda//arunta dilinə məxsus çuringa... termini qaynaqlarda **çu//şu** “gizli, sirli” (yaxud, “qutsal”) və **rinqa//runqa** “özəl; özəl nəsne” kimi açıqlanır. Tapınacaqda və ya evdə hər kəsin gözü qarşısında saxlanılan tös//töz ~ tanqara qolçağından fərqli olaraq çuringa... mağaralarda, meşəlikdə və əl-ayaqdan uzaq, gözdən iraq özəl yerlərdə gizlədilirdi və qadınların da, uşaqların da ona əl vürməsi, hətta onu görməsi belə qadağandı. Çuringa... erkəklərin, özəlliklə də yaşlı kişilərin nəzarəti altında idi və oğlanlar yalnız yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra ilk dəfə onu özəl bir törəndə görə, iyirmi beş yaşından sonra isə çuringa... ilə bağlı söz yiyəsi ola bilərdi. İnanca görə, çuringa... insanın ikinci “mən”i olub onu həm totemə – ulu ataya bağlayır, həm də insanın sonra doğulacaq uşaqlarının ruhunu özündə barındırır. Daha doğrusu, inanılırdı ki, ulu atanın bədəni öləndə onun ruhu çuringaya... köçmüşdü (reinkarnasiya) və çuringanın... indiki yiyəsinin ruhu da, ondan sonra doğulacaq uşaqların ruhu da məhz həmin ulu ata ruhu ilə bağlı idi.

Totemçi toplumda çuringanın... qutsallığına, insanın taleyinin çuringa... ilə bağlılığına inanc o qədər böyük idi ki, hətta bir insanın çuringası xarab olub sıradan çıxanda insan bunun xəbərdarlıq olduğunu düşünüb sarsılır, çox zaman da ciddi şəkildə xəstələnib ölə bilərdi.

Çuringa... ilə bağlı araşdırmalara geniş toxunmağa gerek duymuruq. Elə bu öteri tutuşdurmadan da açıqca görünür ki, tös//töz ~ tanqara anlayışları ilə çuringa... anlayışı arasında elə bir ciddi yaxınlıq yoxdur və onlar bir-birilə eyniləşdirilə bilməz.

3. Türklər minillər boyu tək Tanrıçı olmuş və yeri, göyü, insanı, bütün canlıları, cansızları...Tanrının yaratdığına inanaraq tək Tanrıya tapınmışlar (Türkdöğən, 1996: 187 - 190). Eyni zamanda, türklər ruhun ölümsüzlüyünə inanmış və ata-baba ruhu anlayışına da çox ciddi önəm vermişlər. Totemçi toplumlarda isə bu cür tək Tanrı anlayışı olmamış və ruhun ölümsüzlüyünə, ata-baba ruhuna bu biçimdə inanılmamışdır (Kafesoğlu, 2007: 298; Deliorman, 2003:).

4. Totemin inanılan möcüzəli, ovsunlu, təbiətüstü sirli gücü elmdə **mana** adlanır və ayrı-ayrı totemçi etnoslarda bu anlayış **bantu, orenda, eki, vakan, siu-vakan, manitu** vb. terminlərlə verilir. Bir düşüncəyə görə, türklərdə **mana** anlayışına uyğun bir anlayış yoxdur (Kafesoğlu, 2007: 298; Deliorman, 2003 vb.). Bizim fikrimizcə, istər əski, istərsə də çağdaş türk dillərində (daha doğrusu, yaxlaşiq bütün Ural-Altay dillərində) çox geniş yayılan və çox çeşidli anlamlarda, o sıradan “təbiətüstü yaşam gücü”, “güc, qüdrət”, “siyasi iqtidar”, “xoşbəxtlik, səadət”, “ruh” vb. mənalarda işlənən **qut//kut** termini (Kafesoğlu, 2007: 249 – 251; Галимзянов, 2000 vb.) məhz **mana** anlayışının türklərdəki qarşılığıdır. Ancaq həm də vurğulayaq ki, türkləri totemçi toplumlardan ayıran ən önəmli totalqalardan biri elə məhz burada ortaya çıxır: **qut** hər hansı bir totemə yox, yalnız və yalnız yaradıcı ulu Tanrıya aid olan və Tanrının verdiyi bir təbiətüstü yaşam gücüdür, qüdrətdir, dövlətdir, xoşbəxtlikdir... Tanrı qut verməyə nəinki insan yüksələ, heç yaşaya da bilməz...

Başqa sözlə, totemçi bir sistemdə təbiətüstü sirli güc – **mana** totemə aid olduğu halda, türklərdə **qut** vermə yalnız tək Tanrıya bağlı bir özəllikdir. Türklərdə totem sayıla biləcək elə bir heyvan, quş, bitki, ağac, bütövlükdə hər hansı bir nəsne yoxdur ki, qut verə bilsin. Hətta qutsal sayılan boz qurd kimi çox yaygın bir mif belə qut verə bilməz, tərsinə, onun özü də qutu ulu Tanrıdan alır. Deməli, totemçilik sisteminin ən önəmli özül daşlarından biri sayılan mana (=qut) anlayışı türklərdə Tanrıçılığa aid bir anlayışdır və onun totemçiliklə elə bir bağlılığı yoxdur.

5. Sosial yaşama düzən verilməsində və totemçiliyin bir sistem kimi varlığında **totemdaşlıq** anlayışı çox böyük önəm daşıyır. Bəllidir ki, türklərdə totemdaşlıq anlayışı yoxdur və sosial yaşamın düzənlənməsində də onun heç bir roluna tuş gəlinmir. Başda ailə olmaqla qan birliyinə söykənən **soydaşlıq** türk tarixinin bilinən bütün çağlarında aparıcı olmuş və sosial yaşama düzən verilməsinin özülü sayılmışdır. Bəzi araşdırıcılara görə, totemdaşlığın aparıcı olduğu toplumlarda **totemçilik** və yatay (üfiqi) qohumluq sistemi, soydaşlığın aparıcı olduğu toplumlarda

isə **atalar kultu** və dikey (şaquli) qohumluq sistemi özünü göstərməkdədir (Коробейников, Чураков, 2006: 357-358).

6. Totemçilik sistemində totemlə bağlı çeşidli **tabulara** – qadağa və yasaqlara uyulmasına çox önəm verilir ki, onlardan daha aparıcı olan iki önəmli tabu üzərində ayrıca dayanaq: a) totem yemə törəni dışında totemi yemək olmaz; b) totemdaşlar bir-biri ilə evlənə bilməz.

a) Totemçilik sistemində yeyilməyən yırtıcı quş, heyvan və bitki dışında totem yemə törəni var və bu törən totemə daha da yaxınlaşma, onunla bağlılığı gücləndirmə, totemin təbiətüstü sirli gücündən pay alma baxımından çox önəmli sayılır. Ancaq söhbətin “qurd ürəyi yemək” tipli mifik inamlardan yox, sistemli törənlərdən getdiyi unudulmasın. Bu baxımdan, türklərdə totem yemə törəninə uyğun hansı törəndən danışıla bilər? Bəllidir ki, rəsmi dövlət törənləri zamanı yemək yeyərkən 24 oğuz boyundan hər birinə heyvanın (qoçun, qoyunun) hansı tikəsinin düşməsi ilə bağlı dəyişməz qayda var imiş. Totemçilikdəki totem yemə törəni ilə az-çox bu nüsxə tutuşdurula bilər, ancaq gerçəkdə bu tutuşdurma da olumlu bir sonuc vermir. Ən azı unutmayaq ki, 24 boyun hamısı **eyni bir heyvanın** bəlli tikələrini bölüşdürürdü və bu bir heyvanın 24 oğuz boyu üçün **tək totem** olmasını göstərən bir tutalqa da yoxdur.

b) Türklərdə dışarıdan evlənmənin (ekzoqamiyanın) yaygınlığı sanki totemdaşların bir-biri ilə evlənə bilməməsi tabusundan irəli gələn bir durum kimi görünür. Ancaq türklərdə (ailə üzvlərini və yaxın qan qohumlarını çıxmaqla) eyni bir boya daxil iki uruğ arasında, hətta eyni bir uruğa daxil bir az uzaq qan qohumları arasında evlənmənin yaygınlığı bilinən gerçəklidir. Örnəyin, evlənmək üçün “cici-bacı türkman qızı”nı bəyənəməyən Qanturalıya həm İç Öğuzda, həm də Dış Öğuzda, yəni üst-üstə 24 oğuz boyunun hamısında – Qalın Öğuz elində qız axtarılır (Dədə Qorqud dastanları). Əgər totemdaşlıq anlayışı və onun totemdaşlarla evlənməmə tabusu olsaydı, Qanturalıya qızı həm İç, həm də Dış Öğuzda axtarmazdılar.

7. Totemçilik sistemində sosial yaşamın iqtisadi özü **ovçuluq** və **yığımçılıq** üzərində qurulduğu halda, türklər bilinən tarixləri boyu **heyvandarlıq** və **əkinçiliklə** uğraşmışlar.

8. Totemçilik sistemində **ümumi mülkiyyət** aparıcı olduğu halda, türklərdə bilinən tarixləri boyu həm **ümumi**, həm də **özəl mülkiyyət** yanaşı var olmuşdur.

9. Totemçilik sistemində **anaxanlıq (matriarxal) sistem** hakim olduğu və totemə bağlılıq ana xətti üzrə irsən keçdiyi halda, türklərdə **ataxanlıq (patrilaxal) sistem** hakim idi və varislik məsələlərində ata xəttinə söykənilirdi.

10. Rəşidəddinin “Cami-ət-təvarix” əsərində və ondan etgilənən sonrakı əsərlərdə 24 oğuz boyu üçün quşların **onqon** göstərilməsi türklərdə totemçilik sisteminin varlığı anlamına gəlməz. Çünki birincisi, Rəşidəddindən öncəki qaynaqlarda belə bir bilgiyə tuş gəlinmir və ona görə də, bir çox araşdırıcıya görə, onqon məsələsi daha çox monqol etgisidir; ikincisi, qartal çıxmaqla bu quşların çox da olumlu qarşılanmayan bir qismi (örnəyin, Əbülqazi Bahadır xanın göstərdiyi sar, sıçantutan qırğı, çalağan, bayquş vb.) türk mifolojisində yaxşı sayılmamış və ya uğursuzluq simgəsi olaraq mifikləşdirilmişdir; üçüncüsü və ən başlıcası isə, onqon kimi göstərilən bu quşlar ilk sırada simgə görevi daşımaqdadır və qaynaqlarda onların totemliliyini ortaya qoyacaq başqa totalqalar (soykök sayılma, mana (=qut) yiyəsi olma, tabulaşma vb.) demək olar ki, yoxdur.

11. Türklərdə adqoyma yollarının çeşidliliyi bilinən bir gerçəklikdir və bu yolları olduqca sınırlandıraraq yalnız **totem adından törəmə yolunu** qabartmaq özünü doğrulda bilməz. Türklər içərisində yayılmış heyvan, quş, bitki, ağac, nəsne...adları belə heç də yalnız totem adı sayılmamalıdır. Çünki türklərdə totemçilikdən asılı olmayaraq gözəl heyvan, göyçək quş, gül-çiçək... adlarının xanımlara, yırtıcı və güclü heyvan , quş... adlarının erkəklərə qoyulması geniş yayılmış adqoyma yollarındandır və bu yol indi də öz varlığını sürdürməkdədir. Yaxud bəzən bu cür adlar özəl olaylarla bağlı olaraq yaranmaqdadır. Örnəyin, Bamsı deyə çağrılan oğlan qızmış buğanı öldürüb igidlik göstərdiyi üçün Dədə Qorqud ona Buğac adı verir (Dədə Qorqud dastanları) vb.

Məhz bu və buna oxşar başqa totalqalar göstərir ki, ən azı son üç min il boyunca türklərdə totemçilik sisteminin varlığından danışmaq olmaz. G. Dümezilin hind-Avropa toplumları ilə bağlı dediyi “**totemçilikdən söz açma bilmək üçün əsaslı nöqtələr əskikdir**” (Dumézil,1926) fikri eynilə türklərə də aiddir və türklərdə də əsaslı nöqtələri əskik olduğu üçün totemçilik sistemindən danışmaq doğru deyil. Ancaq bu dönmə üçün türklərdə totemçilik izlərinin olması da açıq görünən bir gerçəklikdir. Elə isə, bu totemçilik izlərinin varlığı necə açıqlanmalıdır?

Bizcə, bu sorunla bağlı iki yanlışlıqdan qaçmaq gərəkdir : 1. totemçilik izlərini totemçilik sistemi kimi götürmək və az qala islamadək türklərin totemçi olduğunu iddia etmək; 2. totemçilik izlərini yalnız başqalarının etgisinə bağlamaq.

Var olan totemçilik izlərinin yalnız alınma olmasını irəli sürən ikinci yanlışlıq daha çox türklərdə totemçiliyin yoxluğu düşüncəsinə söykənməkdədir. Totemçiliyin ayrı-ayrı izlərinin türklər üçün alınma olması bir gerçəklikdir və tutaqlar da bunu doğrulayır, ancaq türklərdə totemçilik adına nə varsa hamısını ucdantutma alınma saymaq da özünü doğrulda bilməz. İstər əski, istərsə də çağdaş türk elləri içərisində geniş yayılması göstərir ki, bir sıra totemçilik izləri türk kökənlidir və onlar türklərdə haçansa (çox güman ki, ən azından m.ö. IV minilliyədək) totemçilik sisteminin var olduğunu ortaya qoymaqladadır. Əski türklərlə bağlı bilgimiz artdıqca, özəlliklə m.ö.IV – m.ö. II minilliklər Ön Asiya tarixində və költüründə türklərin oynadığı rolla bağlı araşdırmalar genişləndikcə, necə deyərək, bulanıq (yaxud bulandırılmış) sular durulduqca türklərdə totemçilik sisteminin tarixi, ilkin özül daşları, çeşidli özəllikləri aydınlığa qovuşacaqdır. İndilikse ilk bətiləri m.ö.IV minillikdə kəngər (şumer//sumer) yazılarından üzü bəri bilinən və m.ö.I minillikdən başlayaraq tam açıq biçimdə ortada olan budur ki, türklər az-çox bilinən tarixləri boyu tək Tanrıya inanmış və Tanrıçı olmuşlar. Biz m.ö.IV – m.ö. II minilliklərdəki (quşqusuz, həm də daha öncəki) durumun aydınlaşmasını hələlik gələcəyin öhdəsinə buraxır və birinci yanlışlıqla bağlı bildiririk ki, ən azı son üç min il boyunca türklərdə totemçilik sisteminin varlığından danışmaq olmaz. Başqa sözlə, türklər islamadək ən azı iki min ildən çox idi ki, totemçi deyildilər və tək Tanrıya tapınırdılar. Ancaq türklərin Tanrıçı olduğu islamaqədərk bu iki min ildən artıq dənəm və müsəlman olduqları son min illik dənəm içərisində totemçilik izləri tam sıradan çıxmamış, özünü qalıq (relikt) biçimində qorumuşdur. Bu qorunan totemçilik izləri içərisində isə daha çox **mifik soykök ortaqlığını** göstərən əsatirlər özəlliklə seçilir.

Türk etnoslarında (o sıradan Azərbaycan türklərində) mifik soykök ortaqlığını sərgiləyən əsatirlər az deyil. Aydınlıq üçün onlardan bir neçəsinə öteri göz ataq:

◆ On ildən çox hun türklərinin dustağı olmuş əski Çin ordu zabiti və diplomatı Çjan Tsan (m.ö.II yüzil) hunlara bənzəyən vusun//usun etnosunun* qurdla bağlı aşağıdakı soykök mifini verir: Hunlar arasında olarkən eşitdim ki, usunların hökmdarı qunmo adlanır. Ulu Yüəcji oymağı usunlara saldırmış, qunmonun atasını öldürüb torpaqlarını tutmuş, xalq qaçıb hunlara sığınmışdı. Atabəyi də (mürəbbesi, tərbiyəçisi) körpə qunmonu götürüb çölə qaçmışdı. Bir gün atabəy uşağı bələyərək

* İndiki Qazaxıstan və Qırğızıstan ərazilərində yaşamış vusun//usun etnosunu gah prototürk, gah protomonqol, gah da irandilli bir etnos kimi göstərilir. Ancaq bu etnosu qazaxların usun//uysun boyu ilə eyniləşdirmə düşüncəsi elmdə daha geniş yayılmışdır və quşqusuz, daha doğru olanı da budur.

çöldə otların arasına qoymuş, özü isə yeyəcək dalınca getmişdi. O qayıdanda görür ki, bir qurd körpəni əmizdirir, onların başı üzərində isə dimdiyində ət olan bir quzğun fırlanır. Uşağı tanrıların qoruduğunu anlayan atabəy onu qüdrətli hun xalqının xaqanına aparır. Hun xaqanı uşağı sevir, saxlayıb böyüdür və böyüdükdən sonra isə onu usunlara başçı – qunmo* qoyur. Çox keçmir ki, qunmo Ulu Yüəcjiləri darmadağın edir və hun xaqanı öldükdən sonra bağımsız Usun Dövlətini qurur (Путешествия Чжан Цяня..., 1950 vb.).

◆ IV yüzil Çin qaynaqlarında yazıya alınmış bir əsatirdə göstərilir ki, hun xaqanının olduqca gözəl iki qızı varmış. Xaqan düşünür ki, bu taysız-oxşarsız gözəllər yalnız Tanrıya bağlısına bilər. O, əldən-ayaqdan uzaq bir yerdə böyük bir qala tikdirir və qızları bu qalaya yerləşdirir. Dörd il sonra qala yaxınlığında bir qurd yuva salır və gecə-gündüz qalanı qoruyur. Kiçik bacıya elə gəlir ki, bu qurd Tanrının göndərdiyi bir varlıqdır. Böyük bacının qarşı çıxmasına baxmayaraq kiçik bacı bu qurdla evlənir və onların övladlarından uyğur türklərinin xaqan nəslı yaranır (Илимбетова, 2005)

◆ VII yüzil Çin qaynaqlarına görə, hunlardan olan bir türk boyu yağılarla savaşa tamam qırılır, yalnız on yaşlı bir oğlan uşağı sağ qalır ki, yağılar onun da əllərini və ayaqlarını kəsib bataqlıqdakı otlar arasına atırlar. Uşağı bir dişli qurd qaçırdaraq dağlardakı bir mağarada saxlayır. Oğlan böyüyüb qurdla evlənir və bu evlilikdən on uşaq doğulur ki, onlardan biri Göytürk xaqanlığını quran adlım Aşına** türk uruğunun qurucusudur (bax: Özönder, 1999: 65-92).

◆ Başırdların userqan tayfasından bir ovçu bir qurdu ovlamaq istərkən qurd dil açılıb deyir ki, mənı quyuğumdan yapışılıb çırp yerə. Ovçu qurdu yerə çırpır və qurd gözəl bir qıza çevrilir. Ovçu o qızla evlənir, ancaq userqanlar bu evliliklə razılaşırmır,

* Bəzən **qunmo** sözüne özel ad kimi yanaşırlar, ancaq unudulmasın ki, bu söz şəxs adı deyil, dövlət başçısını bildiren və usun hökmdarına hun xaqanının verdiyi bir tituldur. Qaynaqlarda bu titulun **qunmo//kunmo//kunmi//kunbi//kunbiy//kunbaq//kunbek...** kimi variantları da göstərilir və söz ya “**böyük hökmdar**”, ya “**Gün//Günəş bəyi**”, ya da “**oymaq bəyi**” anlamlarında açıqlanır. Bizcə, son açıqlama daha inandırıcı və gerçəyə yaxındır. Titulun **qun//kun** kökü türk dillərinin **kün** “xalq” sözüne (Azərbaycan türkcəsindəki “elim-günüm” qoşa sözündə qorunmaqdadır) və **mo//mi//bi//biy//baq//bek** hissəsi isə türk dillərinin **biy//bek//bəy** sözüne uyğun olduğu üçün titulun “**xalq bəyi**” (və ya “**oymaq bəyi**”) anlamında olması göz qabağındadır. Unudulmasın ki, **elbəy** “el bəyi”, **elxan** “el xanı” titullarımız da eyni qayda ilə düzəlmişdir.

** Aşına adı türk-monqol. **şono//çono**“qurd” sözündəndir. Türk dillərində “qurd” anlamında çeşidli variantlı “**börü**” sözü də işlədilməkdədir. Bizcə, bəzilərinin türk dilləri üçün alınma saydığı “canavar” sözü əslində türk-monqol.“**çono**” və türk.“**börü**” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır: **çono** + **börü** ~ **çonobör** = canavar. Unutmayaq ki, dilimizdə bu cür ad yaradıcılığı bəlli bir gerçəklikdir.Örnəyin: **uzundraz**= uzun + deraz (farsca:“uzun”); **yığcam**= yığ+ cəm (ərəb.“yığmaq, toplamaq”) vb.

onları oymaqdan qovur. Ovçu ilə qadını meşəyə gedib orda yaşayır və çoxlu uşaqları olur ki, userqanların büre (= bürü "qurd") tirəsi də onlardan qalmadır (Илимбетова, 2005).

- ◆ "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarında Basat özünü Təpəgözə belə tanıdır:

Anam adın sorar olsan, – Qaba Ağac!

Atam adın deyirsən, – Qağan Aslan!

Mənim adım sorarsan, –

Aruz oğlu Basatdır, – dedi (KDQ, 1988: 102)

- ◆ Azərbaycan türklərinin inancına görə, yağılar bir tayfanın kişilərini tamam qırır, arvad-uşağı da əsir aparırlar. Tayfa başçısının şikəst oğlunu isə atırlar çölə ki, qurd-quş yesin. Ancaq uşağı götürən qurd onu yemir, süd verib saxlayır, böyüdür və o şikəst uşaq sağalıb yenilməz bir igid olur. Bu igid oğlan yağıları yenib sağ qalmış tayfadaşlarını qurtarır və onlar yenidən öz yurdlarında qayıdır. O vaxtdan həmin tayfaya qurdlar tayfası deyirlər (AMM, 1988: 43-44).

- ◆ Azərbaycanda "Koroğlu" dastanının qollarından biri "Koroğlunun Dərbənd səfəri" adlanır və bu qolun 1936-cı ildə yazıya alınmış "Koroğlu - Aypara" adlı variantına görə, Koroğlu İstanbullu Xəlil paşanın qızı Ayparanı sevir və onların bir oğlu olur. Paşa bu işi bilmirmiş və kənin fitnəsi sonucunu məsələni öyrənən Xəlil paşa Koroğlunu tutub quyuya, Ayparanı isə zindana salır. Zindana gedərkən Aypara uşağı bir daşın dibinə atır.

Şəhərin qırağında yaşayan qoca bir qarının iti bir gün duyur ki, yaxınlıqda qurd var. It axtara-axtara gəlib daşın dibinə çatır və görür ki, burda qurd körpə bir uşağı əmizdirir*. Qurd iti görüb qaçır, it isə uşağı gətirib qarıya verir...(Azərbaycan dastanları, 1969: 461- 462) vb.

Örneklerin sayını artırmaq olar, ancaq elə göstərilənlər də yetərlidir ki, türklərdə mifik soykök ortaqlığının varlığı üzə çıxsın. Ayrı-ayrı türk uruğ, boy və oymaqlarında ortaqlıq mifik soykök olaraq boz qurd, aslan, ayı, maral, ilan//əjdaha, qu quşu, işıq, su, ağac, dağ...vb. varlıqlar və nəsnelər özünü göstərməkdədir. Ancaq bunların içərisində elə bir varlıq və ya nəsne yoxdur ki, türklər üçün boz qurd tək

* Bu variant ortaya qoyur ki, nə üçün Koroğlunun Dərbəndli türkmən qızı Möminə xanımdan olan oğlu Həsən özünü "Koroğlunun qurd oğlu" (Azərbaycan dastanları. IV c., səh.345) adlandırmış. Quşqusuz, məhz qurd əmizdirdiyinə görə Qurdoğlu adlanması daha çox inandırıcı olan Həsəni "Kürdoğlu" adı ilə qabartmaq və hətta "Mən də kürdəm, Kürdoğluyam..." (Azərbaycan dastanları. IV c., səh.345) kimi uydurma misralara yer vermək dastanın açıq-aydın saxtalaşdırılmasından başqa bir nəsne deyil.

önəmli sayılıb geniş yayıla, əski ola və totem özəlliyini daha çox daşıya bilə. Ona görə də, türklərdə mifik soykök ortaqlığından danışanda ilk öncə boz qurd gözə çarpır. Təsadüfi deyil ki, türk mifik dünyagörüşünü anladan ən əski qaynaqlarda da məhz qurd daha çox xatırladılır. Örnəyin: Qaynaqlara görə, Çində Batı Çjou dövlətinin (m.ö.1066 – m.ö.771-ci illərdə var olmuşdur) Vu-van adlı başçısı hunlarla savaşa onlardan iki ağ qurd və iki maral qənimət götürmüşdü.

Yaxud 1972-ci ildə İç Monqolustanın Arost bölgəsində Çin arxeoloqlarının m.ö.VII yüzilə aid etdiyi bir hun qəbrindən çox sayda qızıl və gümüş nəsnelər tapılmışdır ki, onlardan biri – qızıl külçədən hazırlanan daraq mövzumuzla bağlı böyük ilgi doğurur. Belə ki, yırtıcı quş biçimində düzəldilən darağın yuxarısı mifik kompozisiyalı bir təsvirlə bəzədilmişdir və bu təsvirdə yırtıcı quş hərəsi bir keçini dişləyən iki qurda baxır (bax: Emeren, 2004) vb.

Təbii ki, qurd inancının daha əski olması və daha geniş yayılması başqa totemlərin də var ola bilməsini danmır. Sadəcə, haçansa ayrı-ayrı türk uruğ, boy və oymaqları üçün hansısa bəlli bir varlıq və ya nəsne qutsal sayılıb totemləşdirilsə də, bütövlükdə ümumtürklər üçün boz qurdun qutsal sayılması, totem özəllikləri daşması daha çox bilinən bir gerçəklikdir. Ancaq türklərdə qurdun nə olması və hansı mifik rolu oynaması biranlımlı olmadığından çeşidli biçimlərdə açıqlanmaqdadır. Bu baxımdan, türk mifologiyasında qurdun daha geniş yayılmış aşağıdakı rolları ayrıca vurğulana bilər:

1. qurd ilkin anadır;
2. qurd ilkin atadır;
3. qurd süd anasıdır (dayədir)*;
4. qurd qurtarıcı və qoruyucu hamidir;
5. qurd yol göstərən bələdçidir vb.

Unutmayaq ki, elat və oturaq yaşam biçimlərinə yiyələnərək həm heyvandarlıqla, həm də əkinçiliklə uğraşması, Avrasiya boyu çeşidli etno-coğrafi çevrələrə səpələnərək müxtəlif kultürlərlə qarşılaşması, fərqli siyasi-iqtisadi... ortamlarda yaşamağı olması, etnososial enerjisinin fərqli düzəylərdə birikməsi vb. nədənlərdən irəli gələrək ayrı-ayrı türk uruğ, boy, oymaq və elləri arasındakı gəlişmə

* Yeri gəlmişkən, vurğulayaq ki, vəhşi heyvanların, özəlliklə də qurdun körpə uşağa süd verməsi, onu saxlayıb böyütməsi təkcə mifik inanclarda və ya bədii əsərlərdə (örnəyin, R.Kiplinqin "Cəngəllik kitabı"ndakı Mauqlı surəti) olan bir uydurma deyil, həm də keçmişdən indiyə günlük yaşamda özünü dəfələrlə göstərmiş bəlli gerçəklikdir (bax: Волков, 2003).

heç də təndaş (bərabər, müsavi) durumda olmamışdır. Təbiidir ki, təndaşlığın (bərabərliyin, müsaviliyin) olmadığı yerdə toplum yaşamının bütün sahələri, o sıradan inanc sahəsi üzrə də bəlli bir çeşidlilik özünü göstərəcəkdir. Mifik soykök ortaqlığı ilə bağlı inanclarda bir yandan hansı varlıq və ya nəsənin aparıcı olması, o biri yandan isə mifik soykökü açıqlayan hansı variantın üstün tutulması çeşidlilik yaratmaqdadır. Bu baxımdan, əldə olan tutalqalar göstərir ki, çağdaş Azərbaycan türklərində mifik soykök ortaqlığı daha çox qurd üzərində qurulmuşdur və **Azərbaycan türkləri üçün qurd süd anası (dayə), qurtarıcı və yol göstərən bələdçi görəvləri daşımaqdadır.** Başqa sözlə, qurdun birbaşa ilkin ana və ya ilkin ata rolu ilə bağlı inancların çağdaş Azərbaycan türklərində var olmasını göstərən tutalqalar hələlik əldə edilməmişdir. Azərbaycanda qurdun süd anası (dayə), qurtarıcı və bələdçi rollarının varlığı isə konkret mifik mətnlərlə doğrulanmaqdadır (Bax: AMM, 1988: 42 - 45).

Sonuc

Beləliklə, qurd özülü üzərində qurulmuş mifik soykök ortaqlığı türklərin soykök anlayışının biçimlənməsində ilk addım kimi çox ciddi önəm daşıyır və toplumsal bilincaltında yaşayan bir arxetip olaraq etnik kimliyin yaranmasında öz etgiləyici gücü ilə seçilir. Təsadüfi deyil ki, çağdaş Türkiyənin, Azərbaycanın... siyasi mifologiyasında başqa bir varlıq və ya nəsə yox, yalnız boz qurd bir inanc qaynağı olaraq özünü göstərməkdədir.

Ancaq istər boz qurd, istərsə də hər hansı bir başqa mifik obraz nə Azərbaycan türklərində, nə də başqa türk xalqlarında son üç min boyunca totemçiliyin bir sistem halında varlığını ortaya qoya bilmir. Var olan bütün faktlar türklərdə yalnız totemçilik izlərinin varlığını göstərməkdədir.

Qaynaqlar

1. Azərbaycan dastanları (1969). IV cild. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı.
2. AMM, (1988). Azərbaycan mifoloji mətnləri. Tərtib edən: Arif Acalov. Elm. Bakı.
3. Banarlı, N.S.(1971). Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. C.I. M.E.B. Yayınları. İstanbul.
4. Берндт Р.М. и Берндт К.Х.(1981). Мир первых австралийцев. Наука. Москва.
<http://www.australia.ru/aboriginal/book.html>
5. Deliorman Altan (2003). Bozkurt: “totem” mi, “sembol” mü? Orkun Türkçü Dergi. 61 Sayı. Mart. www.orkun.com.tr

6. Dumézil, Georges (1926). Hint-Avrupa Dünyasında Totemciliğin Kalıntıları (Les survivances de Totémisme dans le monde indo-européen). Çevirimi yazı: Mustafa Destereci. <http://www.alewiten.com/hint.htm>
7. Emeren, (2004). Принятие тотема волка. <http://offtop.ru/uyghur/v963835.php?of2921=3728052e0aa80646cb30de8fc088cae8>
8. Freud, Sigmund (1913). Totem ve tabu. Çeviren: Niyazi Berkes (1998). Cumhuriyet Dünya Klasikleri. İstanbul.
9. Gökalp, Ziya (1976). Türk Medeniyeti Tarihi. Kültür Bakanlığı. İstanbul.
10. Gömeç Sadettin (1998). Şamanizm ve eski türk dini. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. Sayı 4.
11. Илимбетова А. (2005). Культ волка у башкир. <http://www.vatandash.ru/index.php?article=1243>
12. İnan Abdülkadir (1954). Tarihte ve Bugün Şamanizm. Türk Tarih Kurumu yayınları. Ankara.
13. Кабо, Владимир (2002). Круг и крест. Размышления этнолога о первобытной духовности. Алчеринга. Канберра. <http://aboriginals.narod.ru/cc.htm>
14. Kafesoğlu, İbrahim (2007). Türk Milli Kültürü. Ötüken Neşriyat A.Ş. İstanbul.
15. KDQ, (1988). Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edən: Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə. Yazıçı. Bakı.
16. Коробейников, А.В., Чураков, В.С. (2006). О «реликтах» тотемизма у удмуртов. Демидовские чтения на Урале. Первый Российский Научный Форум. Тезисы докладов. Екатеринбург. 357-358
17. Галимзянов Айрат (2000). Счастливый тюркский дух. <http://ayratgalim.narod.ru/stat/kut.htm>
18. Леви-Стросс, К. (1994). Первобытное мышление. Перевод А. Б. Островского Республика. Москва.
19. Можейко М.А.(2003). Бог. Вах: Новейший философский словарь. Книжный Дом. Минск. http://slovari.yandex.ru/dict/phil_dict/article/filo/filo-080.htm&stpar1=2.24.1
20. Nilsson, Martin Person (1923). Primitiv religion. Hugo Gebers Förlag. Stockholm.
21. Özönder, F. Sema Barutçu (1999). "Türk"ler Ne Zaman Bir "Millet" idi ? I. Ortak bir köken mitleri vardı: "Dişi-kurt"tan türemişlerdi. KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi. Cilt I, Sayı 2. Güz. Ankara.

22. Путешествия Чжан Цяня в Среднюю Азию во II—I вв. до н.э. (1950). Перев. Л. Д. Позднеевой. "Хрестоматия по истории древнего мира" под ред. В. В. Струве Том I. Древний Восток. Учпедгиз. Москва. <http://www.detskiysad.ru/raznlit/vostok93.html>
23. Türkdoğan Orhan (1996). Türk Tarihinin Sosyolojisi. Turan Yatıncılık. İstanbul.
24. Вильгельм де Рубрук (1957). Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето благодати 1253. Перевод А.И.Малеина. Государственное издательство географической литературы. Москва. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/rubruk.htm>
25. Волков, Александр (2003). Человек между лесом и волком. No-3. Знание – сила. http://www.znanie-sila.ru/online/issue_2329.html
26. Штернберг Л. (1901). Тотемизм. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. <http://www.bibliotekar.ru/bet/283.htm>

Bax: Arif Rəhimoğlu. Totemçiliyin özül daşları və türklərdə totemçilik izləri. "Dədə Qorqud" Elmi-ədəbi toplu. II (31). Bakı: Nurlan, 2009, səh.73 – 87

Məqalənin İngiliscə tərcümə variantı üçün **bax:** Arif Rahimoghlu. Foundations of totemism and traces of totemism among turks. Вестник тюркского мира. Международный научно-практический журнал. № 1 (2). Махачкала 2010, səh.21 – 24